

"הם" ו"אנחנו"

בתשובה לפרופ' טומש סטשמבוש*

ישראל גוטמן

פרופ' טומש סטשמבוש (Tomasz Strzembosz) הואיל בטובו להקדיש לאישיותי מאמר המחזיק שישה עמודים כמעט בכותרת חידתית, "אל האדון פרופ' גוטמן – לרישום ביומנך".¹ המאמץ הגדול הזה של החוקר נולד בעקבות הערתי הקצרה שנגעה למאמר, "שיתוף הפעולה המושתק", חיבור שעסק בפשע המפלצתי בידוובנה (Jedwabne).² הערתי עסקה במה שמכונה שיתוף הפעולה "המושתק". להלן קטע מן המאמר הזה של סטשמבוש, או ליתר דיוק הצהרתו הפסקנית החד משמעית: "האוכלוסייה היהודית, ובייחוד הנוער והעניים בעיירות שבהן מדובר, הכינה בהמוניה קבלת פנים אוהדות לצבא [הסובייטי]... עם נשק ביד".³

התגובה שלי (שהייתה מתונה למדי) להכללה הזאת ולהאשמה הבלתי מבוססת, נענתה בהתקפה כפולה ומכופלת. וכך כותב פרופסור סטשמבוש במאמרו ה"יומני":

ברצוני לשאול את החוקר הידוע של היחסים בין הפולנים ליהודים (גם בזמן המלחמה), אם נכון הדבר שבשש-עשרה ערים ועיירות, באזור המכונה ביילורוסיה המערבית לבדו, נטלו אזרחים פולנים ממוצא יהודי כלי נשק לידיהם כדי להשתמש בהם נגד חיילים ושוטרים פולנים, פקידים, פליטים מן הכיבוש הגרמני במרכז פולין ובמערבה. כלומר, נגד אזרחי מדינתם ונגד מוסדות המדינה הפולנית.⁴

וכאן מציין הפרופסור סטשמבוש שורה של ערים, רובן עיירות, שידוובנה אינה נמנית עמן. הפרופסור סטשמבוש מוסיף וכותב: "אם אדוני הפרופסור אינו יודע זאת, אין הדבר מעיד אלא על בורות, שאין אתה עוקב אחרי הספרות הפולנית המתפרסמת משנות התשעים, ושאינך קורא את קובצי התעודות מארכיונים סובייטיים בשפה הפולנית".⁵

* המאמר הופיע במקור בפולנית: "Oni i My"; W odpowiedzi Prof. Tomaszowi Strzemboszowi," *Więź*, vol. 54, no. 8 (August 2001).

¹ ראה את מאמרו של סטשמבוש בכרך זה. המקור בפולנית: "Panu Prof. Gutmanowi do sztambucha," *Więź*, vol. 54, no. 6 (June 2001).

² "Przemilczana Kolaboracja," *Rzeczpospolita*, January 27, 2001.

³ שם, שם.

⁴ ראה את מאמרו של סטשמבוש בכרך זה.

⁵ שם.

ושוב, לשם "תזכורת", מוסיף סטשמבוש על פני עמוד שלם כמעט רשימה של ספרים בנושא ההתמרדות "היהודית והיהודית ביילורוסית", שהם "ספרי יסוד הכרחיים". בקצרה, שאלות רבות ואמצעים דידקטיים רבים מכוונים אלי כדי שאשכיל.

ועתה הגיעה העת לתשובתי. אדוני הפרופסור, כבודו שואל אותי אם אמת הדבר שהיהודים נטלו נשק לידיהם נגד השלטונות הפולניים, האזרחיים, הפליטים, "במלה אחת... נגד מוסדות המדינה הפולנית". יסלח לי אדוני, אך נראה לי שעל-פי העקרונות המקובלים והנימוס הפולני המסורתי, שאולי גם אני ראוי לו, יש לחכות לתשובה אחרי העלאת שאלה, ולא לסווגני כטוב בעיניך.

ובכן, אשיב בקצרה: **לא, אין זו האמת.** ייתכן שהמצב אף גרוע יותר. הפרופסור סטשמבוש קובע שהיהודים התנפלו והפולנים התגוננו. בתיאור של סטשמבוש על גדוד מס' 110 מדובר על דיכוי של "תקריות קומוניסטיות-חתרניות... היו תקריות רבות כאלה... פודפולקובניק⁶ דומברובסקי (Dąbrowski) דיכא 'התקממויות' כאלה באוסטרינה [Ostryna] וביז'ורי [Jeziory]... החיילים לא נהגו לקחת בשבי אנשים שנתפסו עם נשק ביד. הם הוציאו אותם להורג בירייה בו במקום". ובכן, כפי שמסתבר הפולנים התגוננו די בהצלחה.

מן המובאה הזאת מתברר שה"חתרנים הקומוניסטיים" (שהיו יהודים כמובן, איך אפשר אחרת) טופלו בידי שרידים חמושים של יחידות צבא שהורכבו בצורה אקראית. ואלה הוציאו להורג, כנראה ללא נקיפות מצפון או חקירות כלשהן, אנשים חמושים שנתקלו בהם. מי היו אנשים אלה? האם היו אך ורק אויביה של פולין? אולי חיפשו פשוט כלי נשק כדי להגן על עצמם ועל משפחותיהם במצב של תוהו ובוהו ואנרכיה מוחלטת? את הנסיבות האלה יש לבדוק בדיוקנות המרבית האפשרית. על כל פנים, ודאי לא הם שהרסו את מבנה המדינה הפולנית. את ההרס ביצע מצד אחד אויב ברוטלי ולא-אנושי מן המערב, שהמדינה הפולנית היתה קשורה עמו ביחסים קרובים במיוחד במשך כמה שנים ובמידה רבה של אמון ושיתוף פעולה, ומן הצד האחר – משטר טוטליטרי לא-אמין ובוגדני מן המזרח, שניצל את המצב העגום שפולין הייתה שרויה בו.

האם הייתה זו מלחמה בזעיר אנפין, "המלחמה הפולנית-הסובייטית" על-פי המינוח של סטשמבוש, או שמא קרבות מאסף נואשים ואמיצים של הכוחות הפולניים, שהיו במצב של נסיגה ולעתים היו שרויים בהתרסקות? והאם היה זה עימות חמוש בין "הציבור היהודי" ובין הפולנים והממלכתיות הפולנית? אדוני הפרופסור סיגל לעצמו חיזיון מדומה ואבסורדי זה. אני שב ועומד על כך שהחיזיון הזה "אינו ראוי שאתיחס אליו ברצינות". יהודים נמצאו גם בין היחידות הפולניות הנסוגות הללו, כי הם לא היו רק אזרחים אלא גם חיילים. ואילו בין הפליטים ממרכז פולין ומערבה היה שיעור היהודים גבוה יחסית מזה של הפולנים.

⁶ podpułkownik – דרגה מקבילה לסגן אלוף.

כאן ארשה לעצמי לסטות מקו הטיעון ולהסתמך על ניסיוני האישי. כמוך, אדוני הפרופסור, הייתי לפני המלחמה חבר בתנועת נוער צופית, והשתייכתי לארגון נוער ציוני, "השומר הצעיר". בספטמבר 1939 נעה כמעט כל השכבה הבוגרת שלנו מזרחה (אני נמנית עם הצעירים שהותירו אותם במקומם). נימוק חשוב ביותר לתזוזה הזאת היה כי במזרח תתגבש חזית הצבא הפולני, וייתכן שנוכל לתגבר אותה. כשכבש הצבא הסובייטי את שטחי המזרח ניסו אלפים מחברי הארגונים הציוניים, אנשי ה"בונד" ותלמידי הישיבות להגיע לליטא, כי משם היה סיכוי (שמקצתם הצליחו לנצל אותו) ולהגיע לארץ-ישראל ולארצות העולם החופשי.

הזכרתי את האפיזודה הזאת מפני שאחדים מחברי תנועת הצופים הקתולים קיימו קשרים ידידותיים עם "התנועה" (כך קראנו לה בינינו לבין עצמנו) שלנו. הם נותרו נאמנים לידידות הזאת גם בזמן הכיבוש הגרמני. ביניהם היו אירנה אדמוביץ' (Irena Adamowicz), הנריק (הנייק) גרבובסקי (Henryk ([Heniek] Grabowski), אלכסנדר קמינסקי (Aleksander Kamiński). כמה מהם קיבלו עליהם את התפקיד המסוכן של אנשי קשר עם הגטו ושיתפו פעולה עם "הארגון היהודי הלוחם". שמותיהם הם חלק אינטגרלי מן ההיסטוריה היהודית של תולדות ההתנגדות. קבוצה אחרת, קטנה אך בעלת חשיבות רבה, עמה נמנו מרדכי אנילביץ', יצחק (אנטק) צוקרמן, צביה לובטקין, יוסף קפלן, חזרה בהקדם משטחי המזרח כדי להקים תנועת מחתרת בשטחים הכבושים בידי הגרמנים. בשלב האחרון סייעו להקים את הארגון היהודי הלוחם, ואת הקבוצות הלוחמות בגטאות שנצחו גם על המרד בגטו ורשה.

הגורם שפרופסור סטשמבוש קורא לו "ההמון היהודי בעיירות" היה פסיפס רבגוני מבחינת ההשקפות הפוליטיות והדתיות. תפיסת ציבור פלורליסטי הכולל חוגים בעלי השקפות אידאולוגיות שונות כבעל מאפיינים אחידים והשקפה פוליטית אחידה מצדך הינה טעות ואי-הבנה. הניתוחים והפירושים שכללת במאמך הם חד-צדדיים, והם גדושים עדויות ומובאות העולות בקנה אחד עם החד-צדדיות הזאת.

באוניברסיטה העברית בירושלים לימדו אותנו שכל מאורע שהיו מעורבים בו שני צדדים, ובייחוד אם היו נתונים בקונפליקט, דורש מן החוקר היכרות עם חומרים ועדויות הנוגעים לשני הצדדים כאחד. למרבה הצער, נסמך הפרופסור סטשמבוש על צד אחד בלבד והכל חד-משמעי.

דוגמה זועקת ומפליאה ממש לנטייתו זו של סטשמבוש מביא הפרופסור יאן טומש גרוס (Jan Tomasz Gross) במאמר שכותרתו "גרוע יותר מבורות". גרוס מזכיר לקורא כי סטשמבוש

קיים ראיונות רבים מאוד בשנות השמונים בידובנה וסביבתה. הוא זכה באמון התושבים, שסיפרו לו בגילוי לב על אירועים שונים מזמן הכיבוש. ועל-אף השיחות האלה, ההרצאות שניתנו במשך כמה עשורים, בדיקות בארכיונים, הרהורים ולימוד לא עלה בדעתו שמהו ראוי לציון קרה שם ליהודים.⁷

גרוס מציין בסוגריים שפרופ' סטשמבוש תולה את אי-הידיעה שלו בכך ש"אינו מומחה ליחסים פולניים-יהודיים". ואולם במקרים אחרים, ובייחוד בפולמוס שלו אתי, סטשמבוש מתגלה בהחלט כידען בנושא היהודי והיחסים עם היהודים ושל "ההתקוממות" של היהודים, ואת דעותיו הוא מפרסם ברבים בלא שקרא את החומר ולא כל שכן למד דבר וחצי דבר על הנושא. הערכה כזאת, בלא בדיקת החומר של שני הצדדים, יכול להיות לכל היותר "חצי-אמת" המובילה לסבך הטעות, ולעתים אל ההשמצה. במקרה אחד בשיעור ה"יומני" נמצא משפט הנשען על מקור יהודי. טומש סטשמבוש קובע פתאום כי

בצורה דומה ראו את המצב גם חוקרים יהודים, שאדוני היה אמור להכיר היטב את עבודתם. וכך, למשל, הודה [כך!] תקווה פתל כנעני שקבוצות לוחמים יהודיות-ביילורוסיות תקפו מרכזים שלטוניים פולניים, ופרצו את בית הכלא בגרודנה, ובתגובה על כך ארגנו הפולנים "פוגרום", והוא מביע [כך!] שמחה על שה"פוגרמצי'קים" נענשו אחר כך בחומרה בידי הסובייטים.

אני מודה באשמה. אני מכיר את תקווה פתל⁸ ואת ספרה *זו לא אותה גרודנה*, שפורסם בשנת 2001 בעברית בהוצאת יד ושם. פתל הייתה סטודנטית שלי וכתבה בהדרכתני את הדוקטורט שלה, שיצא לאור בתור ספר. אני מבין שספרה זכה להוקרתו של אדוני. אולם נותרה בעיה עקרונית אחת. מה שאדוני תיאר אינו נאמר בספר או, כפי שניווכח, נראה בו אחרת לחלוטין.

אני מודה שהנני אספן בלתי נלאה של ספרים ופרסומים בתחום המעניין אותי. ואף-על-פי שאינני מומחה בתחומי של הפרופסור סטשמבוש, יש ברשותי כמה מן הספרים שהוא ממליץ עליהם ושלדעתו הם "ספרי יסוד הכרחיים" – הגדרה שיש לי לגביה הסתייגויות מסוימות – וגם קראתי בהם. בספרייה הפרטית שלי יש ספרים רבים בעברית ובשפות אחרות, העוסקים בנושא המעניין את שנינו וכן לא מעט חומר הכולל מאמרים, עדויות ומסמכים. כל אלה

⁷ Jan Tomasz Gross, "A jednak sąsiedzi," *Rzeczpospolita*, April 10, 2001
⁸ יש טעות קטנה בציטוט המקורי. תקווה פתל-כנעני אינה גבר אלא אשה. אפשר להיודע על כך בנקל כי תצלום המחברת מופיע על עטיפת הספר.

דורשים אימות והערכה יסודית. האם כל אלה די בהם להביאנו אל האמת המלאה והממצה? קשה לענות על כך תשובה חד-משמעית. על כל פנים, העניין שאדוני הפרופסור כינה אותו "שיתוף הפעולה המושתק", איננו מושתק בפולין כלל ועיקר אלא נדון לעיתים קרובות בשיח ובקיטרוג הציבורי, ודומני שאך מעט מן האמת יש בינו ובין שיתוף הפעולה של "הציבור היהודי". אדוני הפרופסור ציין בצדק שיאן קרסקי (Jan Karski), אדם יקר ואהוד עלינו, כתב בדוח שלו מתחילת 1940 בתור שליח הממשלה הפולנית הגולה על שיתוף פעולה של היהודים עם הסובייטים, אך הוא הוסיף גם שלא כל היהודים נהגו כך. חוץ מזה, כתב בדוח ההוא גם שבלי קשר לכך האנטישמיות גוברת וההסתה האנטי-יהודית של הנאצים מוצאת לה כר נרחב בשכבות שונות בקרב הפולנים ויש סכנה שתעמולת האויב תחדור ככה לתוך החברה הפולנית.

אפשר לתהות אם השפעות כאלו לא מצאו להן ביטוי במגפה הנפוצה של הסגרת יהודים לידי הרוצחים הנאצים בידי קבוצות מסוימות של פולנים, שאמנם לא ייצגו את כלל הציבור הפולני, אך הם מהווים "שיתוף פעולה מושתק" מסוג מסוים.

האוכלוסייה היהודית בעיירה ("שטטל") – ששיעורה בקרב תושביהם של מקומות רבים בשטחים המזרחיים של הרפובליקה הפולנית השנייה, היה גבוה ולעיתים קרובות הייתה בהם רוב – התאפיינה בתכונות ייחודיות מסוימות. האנשים הללו, כמו יתר תושבי המקומות ההם, ידעו מחסור מתמיד ונאבקו כדי להתקיים. רוב היהודים, בייחוד המבוגרים, היו אנשים אדוקים בדתם הקשורים למסורת היהודית. השינויים בסגנון החיים (ובקרב הנוער, התסיסות על רקע חברתי-פוליטי) חדרו אל השכבות האלה באיטיות רבה. בספרות היהודית והפולנית מצויים תדיר תיאורים של דו-קיום והוקרה הדדית בין היהודים לפולנים וגם הפרדה בין שתי החברות, דבר הקשור במנהגיהן השונים. בשלהי שנות השלושים הפיץ הימין הקיצוני בפולין דעות וסיסמאות אנטי-יהודיות. במקומות הללו, דעות שמצא להן מהלכים בקרב התושבים, והביא להתנכלויות נגד יהודים מתוך שימוש בנשק ולתנגשויות בין קבוצות של צעירים. גל האיבה הזה פגע ביהודים מבחינה כלכלית (הם עסקו בעיקר במסחר, תיווך ומלאכה). הדמוגרף והסוציולוג מנחם לינדר (נמנה עם החוג המחתרתי של רינגלבלום והוצא להורג בידי הנאצים בגטו ורשה) הדגיש, במאמר שפרסם בתקופה ההיא על סמך בדיקות מפורטות, שהמסחר היהודי באזור כולו הצטמצם מאוד. בשנת 1932 היו 86% מכלל החנויות בידוובנה בבעלות יהודית. בשנת 1937 ירד השיעור הזה ל-44%. השינויים האלה מלמדים גם על המהפך הדרסטי ביחסים בין הפולנים ליהודים.

אולם ככל שהיה קשה אי-אפשר להשוות את המצב הזה לנסיבות הלא-אנושיות שנוצרו בעקבות המלחמה והכיבוש. בעבור הפולנים היו הכיבוש הגרמני והרוסי דומים במידה רבה, כלומר עבדות, דיכוי לאומי, הרס כלכלי, שילוחים לארץ האויב, עבדות כפייה ורציחות קבוצתיות. היהודים סבלו כפי שסבלו הפולנים אבל בשינויים חשובים. באזור הכיבוש

הסובייטי היו היהודים שותפים לגורל של שאר אזרחי פולין. ואילו הנאציזם נקט מיד צעדים קיצוניים שכוונו ישירות נגד היהודים, ובכללם בידוד, גטואיזציה והשמדה, דבר שהוביל בשלב הסופי אל "הפתרון הסופי של הבעיה היהודית" והשואה באירופה. ככלל ידעו היהודים שנפילתה של פולין החופשית היא אסון נורא בעבורם, אך בשלבים השונים שלפני חלוקת פולין ואחריה היה הבדל גדול מאוד ביחסים של משטרי הכיבוש השונים אל היהודים. תחושות ההקלה שגילו היהודים עם השתלטות הסובייטים על שטחי פולין שישבו בהם היו טבעיים וצפויים, שהרי החלופה הייתה העבדות הנאצית. אין לראות בכך ביטוי לחוסר נאמנות כלפי הפולנים ופולין אלא תולדה של אינטרסים שונים שנבעו מן התבוסה הצבאית ומן הקונסטלציה המלחמתית.

שאלה אחרת היא התנהגותם של אנשי המפלגה הקומוניסטית המעטים אך הרעשניים, שביניהם היה שיעור גבוה של יהודים. אך הקומוניסטים היהודים היו מגזר זניח באוכלוסייה היהודית, ולא נחשבו מעולם לחלק אנטגרלי של הציבור היהודי.

אשר לשיתוף הפעולה עם הנקוו"ד, מתוך הודאות ועדויות שנאספו, אך לא נחקרו ביסודיות עד כה, עולה שהיו מעורבים בו יהודים ופולנים כאחד, אם כי בצורה מצומצמת וחלקית. כפי שמתברר נשלחו מכתבי הערצה לסטלין, בין השאר גם בידי פולני מידוובנה, אדם שהואשם בהשתתפות פעילה ביום הנורא של 10 ביולי 1941. בעדויות שקראתי נאמר שהקומוניסטים היהודים מסרו לשלטונות בעיקר יהודים שהוגדרו "בורגנים וקפיטליסטים", והפולנים עשו מלאכה דומה בקרב בני עמם. גם אלה וגם אלה שולחו למחנות, ובסופו של דבר הגיעו לשם שרידי הקומוניסטים הפולנים. התופעה כולה על היבטיה השונים טעונים ניתוח יסודי, ולא האשמות כוללניות וכינויי גנאי אנטי-יהודיים. רשימות הפולנים והיהודים ששולחו לתוככי "גן העדן הסובייטי" ולמחנות לעבודת כפייה התבססו קודם כל על רשימות מינהליות ונגעו ל"אויבים מעמדיים" (בעלי מפעלים פרטיים ואחוזות) ולפעילים לאומיים ופוליטיים, הן בין הפולנים והן בין היהודים. הגרמנים גם נקטו את השיטה הזאת כשגירשו תושבים פולנים משטחי פולין שסופחו אל הרייך הגרמני: את היהודים, אגב, גירשו באופן כולל. בין הסוכנים והמבצעים לובשי המדים מטעם השלטון הסובייטי נמצאו אנשים מבני כל הלאומים. מי שראה יהודים בלבד לקוי בראייה חד-צדדית. אמנם היהודים מילאו כל מיני תפקידים באזור הכיבוש הסובייטי, והדבר עורר תשומת לב כללית כיוון שליהודים לא היו אפשרויות כאלה ברפובליקה הפולנית השנייה החופשית, אבל כעבור זמן מה סולקו היהודים, הפולנים והקומוניסטים ממשרותיהם ואלה אוישו בידי אנשים שבאו מרוסיה. בהקשר זה יש לציין פרדוקס היסטורי, צירוף מקרים שלא נצפה מראש: היהודים שגורשו ושולחו לפנים ברית-המועצות דווקא הם שרדו את המלחמה. וכששחררו אחרי המלחמה בזמן הרפטריאציה, היוו חלק מכריע בקרב שרידי יהודי פולין. התופעה הזאת היא דוגמה טובה, כמו אחרות, להבדל שבין שני המשטרים הטוטליטריים באשר לגורלם של היהודים.

בין המסמכים המוכרים לי יש לציין במיוחד את התזכיר של משה קליינבאום-סנה, שנכתב ב- 12 במרס 1940, כלומר בערך בזמן שנכתב הדוח של קרסקי. הד"ר קליינבאום היה אחד האישים הבולטים ביותר בין הציונים בפולין. הוא היה גם עיתונאי ועורך מוכשר, שכתב פולנית ויידיש. בתחילת המלחמה נסע מזרחה, ומשם הגיע דרך המדינות הבלטיות לאירופה החופשית ולארץ ישראל. הוא היה דמות מוכרת ומעורבת מאוד בחיים הפוליטיים בישראל ובמשך זמן רב חבר כנסת, וקשריו עם המחנות הפוליטיים היו סוערים ורבי תמורות. בעת שהות קצרה באירופה, קודם שבא לארץ-ישראל, שלח קליינבאום תזכיר ממצה אל נחום גולדמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, וכתב בו בין השאר:

היתה לי ההזדמנות להתבונן במישרין בכיבוש הסובייטי במשך שבועות בשלושה מרכזים: בלוצק [Łuck] (בירת וולין) [Wołyń], בלבוב ובווילנה, מהיום הראשון (18 בספטמבר) שבו חצה הצבא האדום את הגבול הפולני ועד ה- 28 באוקטובר, היום שבו סופחה וילנה לליטא, לפיכך רשאי אני לקבוע, שכל מה שאני מביע הולם את השקפתי האישית ואת האמת.

נתנסיתי אישית בחוויה של כניסת הצבא האדום לעיר הוויבודית לוצק. לאורך הכביש הראשי, שבו צעדו הטאנקים הסובייטיים, הארטילריה וחיל-הרגלים הממוכן, עמדו שורות צפופות של בני-אדם. הרוב צפה בהצגה זו מתוך סקרנות. איכרים אוקראיניים, שזרמו בהמוניהם מהכפרים הסמוכים וקומוניסטים יהודים צעירים, הקומיניסטיות במיוחד, קיבלו את פניהם בתשואות ובקריאות ידידותיות. מספרם של המעריצים היהודים לא היה גדול ביותר. אולם התנהגותם באותו יום הצטיינה ברעשנות ובהמולה גדולה משל האחרים. לפיכך יכול היה להתקבל הרושם המוטעה, שהיהודים היו האורחים החגיגיים ביותר בחגיגת שמחה זו. האוכלוסיה הפולנית בלוצק מורכבת היתה כמעט ללא יוצא מן הכלל מפקידים ואנשי צבא; ברם, אלה ובני משפחותיהם נמנעו מלהופיע ברחובות באותו יום הראוי להיזכר. תגובתה של האוכלוסיה היהודית (שוחחתי עם חנונים יהודיים, עם חייט, עם סנדלר, עם מורה, עם פקיד פרטי, עם מהנדס יהודי מובטל, ובכך עם יהודים מכל השכבות) – שאין להחליפה בתגובתם הרעשנית של כמה עשרות קומוניסטים יהודים צעירים – מצאה את גילוייה, כרגיל, כשהיהודים שרויים בזמנים של מצוקה, בחידוד חריף. בקרב יהודי לוצק התהלכה כבר ב-18 בספטמבר הבדיחה הבאה: "היינו נידונים למוות – ואלו עכשיו זכינו לחנינה... מאסר עולם". תחילה איימה הסכנה הנאצית שפירושה בשביל יהודים דין מוות. בא הצבא האדום, הציל מיליון וחצי יהודים ממוות בטוח, מוות גופני ואזרחי, אבל יותר מהחיים העירומים של היהודים הצבא האדום לא הציל. האוכלוסייה היהודית מעריכה

את החיים תחת השלטון הסובייטי כגזר-דין של מאסר-עולם: חיים, אבל משיגים רק לחם שחור ומים, וחדלים להיות בני-אדם חופשיים. ודאי ידוע לך, שאני מבין משהו בהלכי-הרוחות של ההמונים, והכרת דעת הציבור, נאמר, הוא המקצוע שלי; לפיכך מצהיר אני בהכרה מלאה, שלפחות 80% מקרב היהודים חושבים כך ולא אחרת...⁹

התזכיר של קליינבאום עוסק באווירה השוררת בקרב היהודים, ולא ביחסם של הפולנים אל היהודים. בהקשר זה עלולות בדעתי הערות לא מעטות באשר לתיאורים ומסקנות מסוימים בספרו של מרק יאן חודקייביץ', שפרופ' סטשמבוש תיאר בתור אחד מ"ספרי היסוד ההכרחיים". חודקייביץ' מתמקד בשורה ארוכה של אירועים ובמניעיהם.

בשטחים המזרחיים גברו במיוחד רגשות אנטי-יהודיים. התחושות הללו התפתחו בשטחים הללו לכלל מעשים המופנים נגד היהודים במהירות רבה יותר מכל מקום אחר. כאמור, קבוצה פעילה של אוהדים מקרב היהודים הייתה הגורם היחיד (ההדגשה שלי, י"ג) ששיתף פעולה עם הסובייטים במזרח... אולם נראה שבד בבד עם הפעולה האנטי-קומוניסטית היו גורמים פליליים מעורבים בפעילות עצמאית של שוד ובריונות נגד היהודים. לעתים היתה חפיפה בין שני הגורמים. רוב האירועים האלה התרחשו באורח ספונטני. מקצתם זכו לגיבוי של הגרמנים. לעתים השתמש הכובש החדש בפושעים פולנים, ואף באנשי המשמר האזרחי, לתפקידי סיוע בהוצאות להורג המוניות של היהודים. בעדויות של יהודים ניתן למצוא התייחסות לתקיפות, מעשי שוד והשפלות שכוונו נגד היהודים, ואפילו על ציד תושבים יהודים ושמירה עליהם למען הס"ס. בידובנה, גראיוב (Grajów), ויזנה (Wizna), רדזילוב (Radziłów), גונינדז (Goniądz), קולנו (Kolno) ומקומות אחרים... דוח של נציגות הממשלה (Delegatura)¹⁰ מיולי 1941 מציין שורה של תקריות אנטי-יהודיות בהשתתפות פולנים: "בכמה ערים (בז'שץ' - Brześć nad Bugiem, היא ברסט-ליטובסק [Brest Litovsk], לומז'ה [Łomża], ביאליסטוק, גרודנה), ביצעה האוכלוסייה הפולנית המקומית פוגרומים נגד היהודים ואפילו מעשי טבח של יהודים, למרבה הצער יחד עם חיילים גרמנים. ידיעות מדויקות יותר נמסור בפעם הבאה.¹¹

⁹ד"ר מ' קליינבאום (משה סנה), אל ד"ר נ' גולדמן, תזכיר על מצבה של יהדות מזרח-אירופה בראשית מלחמת העולם השנייה, "גלעד"; מאסף לתולדות יהדות פולין, כרך 4-5 (1978), עמ' 549-576. התזכיר נכתב בל'נווה, ב-12 במרס 1940.

¹⁰הממשלה הפולנית הגולה בלונדון קיימה נציגות בפולין.
¹¹ Marek Jan Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918-1955. Współistnienie – zagłada – komunizm* (Warsaw: S.K. Fronda, 2000), pp. 247-248.

עתה נבחן בדקדקנות רבה יותר את האירועים בגרודנה שהוצגו פעמים רבות כמודל של "התמרדות" יהודית. הפרופ' סטשמבוש מסתמך על צ'סלב גז'לק (Czesław Grzelak), שמתאר בצורה ססגונית את קרבות המגן של יחידות שאולתרו באורח ספונטני נגד יחידת הסיור החמושה בטנקים שחדרה לגרודנה. ברשימה הארוכה של זיכרונות ותיאורים מצוי קטע אחד בלבד הנוגע ליהודים, והנה הוא בשלמותו:

ב- 17 בספטמבר נשמעו היריות הראשונות בגרודנה. אשה, שהייתה תלמידת בית-ספר בימים ההם נזכרת: "אחרי הצהריים יצאנו עם דודתי כדי לקנות משהו. והנה התחילו לירות ברחוב בריגיזקה (Brygidzka). ראינו יהודים עם סרטי שרוול אדומים עומדים במרפסות ויורים באנשים. רצנו לתוך מנזר האחיות הנצרניות (Nazaretanki), וחיכינו שם עד [שהירות] ייפסקו. על-יד הבית אמר מישהו שברית-המועצות חצתה את גבולותינו".¹²

הם היו זריזים למדי, היהודים הללו על המרפסות. ב-17 בספטמבר, ביום שהצבא הסובייטי חצה את הגבול, ידעו שיגיעו לגרודנה, וכבר היו מצוידים בסרטי שרוול אדומים ובנשק וירו באנשים שעברו ברחוב... אלא שכאן מתעוררת שאלה. בזמן שבו מדובר מנתה אוכלוסיית גרודנה 24,000 תושבים יהודים, כמעט מחצית מן התושבים בעיר זו. קרוב לוודאי גם לתלמידות יהודיות היו בני משפחה וגם הן ערכו קניות. כלומר, מחצית מן היריות האלה כוונו לפי כך אל היהודים. מונח לפני גם ספרה של הד"ר תקווה פתל-כנעני, שעורר כל-כך את התעניינותו של הפרופ' סטשמבוש והעשיר את ידיעותיו בנושא. וכך כותבת הד"ר פתל-כנעני בספרה:

בשבועות אלה של חודש ספטמבר [1939] היו היהודים נתונים לגילויי שנאה ואלימות, להתנכלויות ולהתעללויות מצד הפולנים. הצבא הפולני התפרק והחיילים שנותרו ברחו כשהם פצועים, מוכים ושבורים. השלטון התפורר ובקרב הפולנים השתררה אווירה של פרעות ביהודים, שאף גברה עם כניסת הסובייטים למזרח פולין. ערב כניסת הסובייטיים לגרודנה, כאשר הפועלים מגרודנה [לא-יהודים, אדוני הפרופסור סטשמבוש, כי ציטטת בצורה מוטעית את ד"ר פתל-כנעני] שחררו את האסירים הפוליטיים מבתי הכלא, החליטה כנופיית פולנים, ביוזמת חבר בית המשפט הפולני מיקולסקי (Mikulski) "לעשות סדר" בעיר. עד מהרה אסף מיקולסקי את חבר מסייעיו, ביניהם שוטרים וחברי 'אוזון' – המחנה הלאומי המאוחד (OZON-Oboz Zjednoczenia Narodowego), כשהם חמושים ברובים ובאקדחים. הכנופיה

Czesław Grzelak, *Grodno1939* (Warsaw: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, ¹² 1990)

הסתובבה ברובעי העיר, הרגה, הכתה ושדדה את האוכלוסייה חסרת ההגנה. אחת
ההאשמות שהוטחו ביהודים היתה של הערצת הקומוניסטים הרוסים שתפסו את
מחצית פולין. 25 קרבנות היה מחיר הפוגרום.¹³

בהמשך היא מסכמת את האירועים וכותבת:

היו שנקטו יזמה, התארגנו במסגרות צבאיות למחצה על מנת לשמור על הביטחון ועל
הסדר ולמנוע פרעות ביהודים ושוד רכושם. בפרבר, בכניסה לעיר, התארגנה קבוצת
צעירים ביילורוסים (עובדי מפעל לייצור זכוכית) כדי להתגונן ולעמוד מול הפורעים. הם
הצליחו לפרוק מנשקה קבוצת חוליגנים לבושים במדי צבא פולני.¹⁴

איזו מן התמונות מתאימה למציאות? ודאי לא תמונה חד-משמעית המגנה את הצד האחר
לבד. הציבור הפולני ודאי לא היה ציבור חוליגני, ולציבור היהודי ולבני העניים ודאי לא היו כלי
נשק ביד ואף לא השתמשו בהם. העניים האלה ברובם המכריע, בייחוד בשטחי המזרח, היו
אנשים יראי שמים, שכלי נשק עוררו בהם סלידה ושפיכות דמים הייתה בעיניהם מעשה שלא
ייעשה. היהודים לא שדדו, לא הרגו, לא רצחו, לא שרפו אנשים, לא נקמו על ידוובנה
ורדז'ילוב. היסטוריון יהודי בולט בן הדור ההוא, סאלו בארון (Salo Baron), שנולד בטרנוב
(Tarnów), והרצה וניהל את מחקריו בארצות-הברית, קבע שאחד השינויים המכריעים
שהתחוללו בקרב היהודים בעקבות השואה, הוא היעלמותם של ההמונים האלה, שלא נקטו
לעולם אלימות וכוח, ובעתות מצוקה ואימה נשאו את עיניהם ואת תפילותיהם בתחינה אל
הבורא הכל-יכול.

אני מעורב בפולמוס הזה בעל כורחי. ההערות המרושעות שכוונו כלפי הן ששכנעו אותי
לצאת לדו-קרב מילולי, שאני נמנע ממנו בדרך כלל. לכן אני רושם לפני שלא מן הראוי היה
מצדי לרמוז שאדוני הפרופסור "באמצעות מעשי העוינות האלה של יהודי ידוובנה, ברצונו
להצדיק איכשהו את הפשעים הפולניים או הגרמניים-פולניים כנגד היהודים". אלא שקשה לי
להבין כיצד יתכן הדבר שמלומד רציני, אשר חקר את תולדותיהם של אזורים נרחבים בימי
המלחמה והכיבוש, ואינו בקי כלל בנושא היחסים בין הפולנים ליהודים, זכה פתאום להשראה
על-ידי "רשימת של עובדות מוחשיות" המעידות על "עוינותם של יהודי ידוובנה". כמו כן
דומני, אדוני הפרופסור, שאך מקרה הוא שמאמריך אינו נמצא בקובץ המאמרים על ידוובנה;
כלומר, הוא מעצב חלק מן הוויכוח על הרצח בידוובנה.

¹³ תקוה פתל-כנעני, *זו לא אותה גרודנה*, יד ושם, ירושלים 2001, עמ' 72.
¹⁴ שם, עמ' 72-73.

דבר אחד נוסף מכאיב לי ואף מפליא מאוד. בזמנו קראתי משהו מהרהוריו של טומש סטשמבוש על פולין והמחתרת (1939-1945). אדוני כותב שם על היהודים, על הציבוריות בגטו, על המרד בגטו והארגונים היהודיים, על ארגון הסיוע ליהודים "ז'גוטה" (Żegota) ועל גורלם של מיעוטים אחרים. הדברים האלה נכתבו בשנת 1984 ופורסמו באוסף בשנת 1990. בעמודים 60 – 63 נכללות הערות נבונות ומשכנעות, שאליהן חזרתי שוב ושוב, ולא רק לשם תזכורת אלא מפני שהייתי משוכנע שנוצר בינינו קשר של הבנה ושיתוף. והנה כמה מן ההרהורים האלה:

למדינת המחתרת [הכבושה] כפי שאנו מבינים אותה, אפשר – וצריך – לצרף לא רק את אי"ל [הארגון היהודי הלוחם], אלא גם את הפעילות היהודית בתחומי התרבות והמדע, את התיעוד ההיסטורי של גורל הגטו בידי אנשים מחוגו של עמנואל רינגלבלום, ואת ועדי הבתים לסיוע הדדי, ובמקצת גם את הזרם האדיר של חיי הכלכלה, ההברחות והייצור הבלתי לגלי. שצ'פנסקי (Szczepański) צודק בדבריו שהשתייכות למדינת המחתרת נקבעה לא על-ידי אזרחות פולנית פורמלית, אלא על-ידי תחושה הפנימית עובדתית של אזרחות, על-ידי קשר רגשי והכרה פנימית. ואם כך הדבר, הרי שום בידוד פיזי, אף לא החומה הגבוהה ביותר, אינם יכולים לבטל אזרחות כזאת. אזרחים במדינת המחתרת הפולנית היו אפוא הן היהודים בגטאות והן אסירי מחנות הריכוז שעמם, יש לציין, השתדלה מדינת המחתרת לקיים קשר הדוק יותר.¹⁵

בהערות האלה מתחייס הפרופ' סטשמבוש גם לאוקראינים כשהוא מציין לאמור:
יחידות רבות ופנאטיות למדי של UPA [הזרוע הצבאית של התנועה הלאומית האוקראינית], שדרשו מבני עמם תמיכה ללא עוררין וערכו גיוסים רשמיים בכפרים האוקראיניים, והן שורפות, רוצחות סרבנים, מטילות טרור על אזורים שלמים. בתנאים כאלה קשה לדבר על בחירה חופשית לגמרי, ואין ספק שהציבורים הרבים שבחרו לתמוך באוקראינה עצמאית או בברית-המועצות גדלו פי שניים על-יד אנשים רבים שהיו סבילים או הססניים או אפילו נאמנים לרפובליקה הפולנית, אלא שאולצו בכוח להתגייס. יש גם לזכור את העוולות הוודאיות שהיו מנת חלקם של האוקראינים בתקופת הרפובליקה השנייה, את התעמולה הגרמנית, את התקוות להקמת מדינה משלהם.¹⁶

¹⁵ Tomasz Strzembosz, *Refleksje o Polsce i Podziemiu 1939-1945* (Warsaw: Agencja Omnipress, 1990), pp. 60-63.
¹⁶ שם, שם.

לדעתי, הקול הזה של טומש סטשמבוש, השונה כל כך מ"שיתוף הפעולה המושתק", דווקא הוא דרך המחשבה הנכונה בדבר השנים הנוראות ההן. התקופה ההיא של שקיעה, אומללות ורצח דורשת מחקר עמוק יותר והבנה של תפקידם של אידאולוגיות ומשטרים לא-אנושיים, מתוך סיכוי לפגוש בני אדם אצילים וגם תופעות נפוצות של קונפורמיות, רוע והתבהמות. חוקרים שהם אמיצים דיים ללמד על השנים ההן ניצבים לפני משימה לא קלה. חובתם להתמודד עם האמת ללא כחל ושרק ולהשתחרר מן החלוקה של "אנחנו" ו"הם" שנגועים בה בייחוד נציגי האומות שההיסטוריה שלהן רווית סבל, כגון היהודים והפולנים. כך עלינו לחשוב ולהתנהג כדי לכבד את זכרם של אלה שקיפחו את חייהם. חובתנו לצעוד בדרך הזאת למען הדורות הבאים.

תרגום מפולנית: יצחק קומם

מקור: *יד ושם קובץ מחקרים*, ל, דוד זילברקלנג (עורך), ירושלים, תשס"ב, עמ' 63-75.